

ISTORIE

Mark Mazower (n. 1958) este profesor de istorie la Columbia University, din New York, și director al Heyman Center for the Humanities, la aceeași universitate. Domeniul său de interes științific include cu precădere istoria Greciei și a Europei în secolul XX, precum și istoria internațională. Colaborează la *Financial Times*, *The Nation*, *London Review of Books* și *The New York Review of Books*. Printre volumele sale se numără: *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944* (1993); *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (1998; trad. rom. *Umbre peste Europa: Democrație și totalitarism în secolul XX*, 2018) – Premiul Acqui, 2001, și Premiul German pentru Istorie, 2002; *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day* (2000) – Premiul Wolfson pentru istorie, 2000, Premiul Adolphe Bentinck, 2001; *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950* (2004) – Premiul Duff Cooper, 2005; *Governing the World: The History of an Idea* (2012); *What You Did Not Tell: A Russian Past and the Journey Home* (2018).

MARK MAZOWER
BALCANII
DE LA SFÂRȘITUL BIZANȚULUI
PÂNĂ AZI

Traducere din engleză
de Tudor Călin Zarojanu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Lui Dimitri Gondicas

CUPRINS

<i>Lista hărților</i>	8
<i>Cronologie</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	13
Introducere: Denumirile	21
1. Teritoriul și locuitorii lui	41
2. Înainte de națiuni	77
3. Chestiunea Orientală	115
4. Construirea statelor naționale	148
Epilog: Despre violență	177
<i>Bibliografie</i>	187
<i>Note</i>	191
<i>Indice</i>	209

LISTA HĂRȚILOR

Peninsula Balcanică: Topografie	14
Imperiul Otoman, cca 1550	15
Peninsula Balcanică, cca 1870	16
Peninsula Balcanică, cca 1910	17
Peninsula Balcanică, cca 1930	18
Peninsula Balcanică, cca 1950	19
Peninsula Balcanică, cca 2000	20

CRONOLOGIE

De notat că unele date sunt aproximative sau speculative

- 330 Întemeierea Constantinopolului.
- 395 Împărțirea Imperiului Roman.
- Sec. VI–VII Invazia și stabilirea slavilor.
- 865 Bulgarii adoptă creștinismul.
- 1071 Bătălia de la Manzikert: selgiucizii cuceresc Anatolia.
- 1204 Constantinopolul este devastat în a Patra Cruciadă.
- 1243 Mongolii îi înfrâng pe turcii selgiucizi.
- 1352 Turcii otomani cuceresc Gallipoli.
- 1402 Edirne/Adrianopolul devine noua capitală otomană.
- 1453 Cucerirea Constantinopolului de către otomani.
- 1463 Cucerirea Bosniei de către otomani.
- 1476 Valahia devine stat vasal al Imperiului Otoman.
- 1512 Moldova devine stat vasal al Imperiului Otoman.
- 1526 Bătălia de la Mohács: otomanii înving armata ungară și cuceresc Buda.
- 1571 Flota otomană e învinsă în Bătălia de la Lepanto.
- 1573 Venețienii cedează Ciprul Imperiului Otoman.
- 1669 Otomanii cuceresc Creta de la venețieni.
- 1683 Eșecul asaltului otoman asupra Vienei.
- 1699 Tratatul de la Karlowitz.
- 1711/1715 Fanarioții încep să guverneze în Principatele Române.
- 1718 Tratatul de la Passarowitz.
- 1736–1739 Războiul rus și austriac contra Turciei.
- 1768–1774 Războiul ruso-turc.
- 1770 Revolta din Pelopones.

- 1774 Tratatul de la Kuciuk-Kainargi.
- 1787–1792 Războiul ruso-austro-otoman.
- 1797 Sfârșitul Republicii Venețiene.
- 1804 Prima răscoală sârbă.
- 1815 A doua răscoală sârbă.
- 1821 Începe Războiul de Independență al Greciei.
- 1827 Bătălia de la Navarino.
- 1830 Independența Greciei.
- 1839 Reforma legislației în Imperiul Otoman.
- 1859 Unirea Principatelor Române.
- 1870 Crearea Exarhatului Bisericii Ortodoxe Bulgare.
- 1877–1878 Războiul Ruso–Turc.
- 1878 Pacea de la San Stefano, înlocuită de Tratatul de la Berlin: autonomie pentru Bulgaria; Serbia, Muntenegrul și România recunoscute ca state independente.
Ciprul este ocupat de britanici; Austro-Ungaria ocupă Bosnia-Herțegovina.
- 1893 Fondarea Organizației Revoluționare Macedonene.
- 1903 Răscoala de Ilinden.
- 1908 Revoluția Junilor Turci. Criza anexării Bosniei.
- 1912 Primul Război Balcanic.
Albania e recunoscută ca stat independent. Granițele vor fi stabilite în 1921.
- 1913 Al Doilea Război Balcanic.
- 1914–1918 Primul Război Mondial.
- 1918 Se formează Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (Iugoslavia).
- 1919–1922 Războiul Greco–Turc în Anatolia.
- 1923 Tratatul de la Lausanne dintre Grecia și Turcia, urmat de un schimb de populație.
Bombardamentul italian asupra insulei Corfu.
- 1939 Invazia Albaniei de către italieni.
- 1940 România e forțată să cedeze teritorii către URSS, Ungaria și Bulgaria.
Invazia Greciei de către italieni.
- 1941 Invadarea Iugoslaviei și Greciei de către germani.
- 1941–1944 Ocupația puterilor Axei: crearea statului independent Croația.
- 1944–1945 Retragerea Germaniei din Balcani.
- 1946–1949 Războiul civil din Grecia.
- 1948 Ruptura dintre Tito și Stalin.

- 1967–1974 Instaurarea dictaturii în Grecia.
- 1980 Moartea lui Tito.
- 1989 Căderea regimurilor comuniste în estul Europei.
- 1990–1991 Lupte în Slovenia și Croația.
- 1992–1995 Războiul din Bosnia.
- 1999 Războiul din Kosovo între statele NATO și Serbia.

Introducere

DENUMIRILE

„Renumele, numele și aspectul, importanța, dimensiunea obișnuită și greutatea unui lucru – la origine cel mai adesea o greșeală și o calificare arbitrară [...] – s-au alipit cu timpul lucrului aceluia prin credința în ele, dezvoltată din generație în generație, pătrunzându-l și devenind însuși trupul său; aparența inițială sfârșește aproape întotdeauna prin a deveni realitate și *acționează* ca o realitate!“ — Friedrich Nietzsche¹

Vorbim astăzi de parcă Balcanii ar fi existat dintotdeauna. Acum două sute de ani nu existau deloc. Otomanii nu stăpâneau Balcanii, ci Rumelia (în turcă), fostele teritorii „romane“ pe care le cuceriseră de la Bizanț. Supușii creștini ortodocși ai sultanului își spuneau „romani“ (*romaíoi*) sau, mai simplu, „creștini“. Apusenilor, obișnuiți cu termeni regionali clasici precum Macedonia, Epir, Dacia și Moesia, termenul de „Balcani“ nu le spunea mare lucru. „Așteptările mele au crescut“, nota un călător în 1854, „auzind că urma să traversăm *un Balcan*; dar am descoperit, în scurt timp, că acest nume pompos se referea doar la o creastă care despărțea apele sau o trecătoare montană, fără să dea naștere unui peisaj măreț sau romantic“.²

„Balcanul“ a fost inițial un nume asociat lanțului muntos mai bine cunoscut drept „anticul Haemus“ pentru călătorul occidental cu pregătire clasică care străbătea Europa Centrală, îndreptându-se către Constantinopol. La începutul secolului al XIX-lea, au existat ofițeri, precum contele de Albemarle, care au explorat puțin cunoscuții versanți. „Interiorul Balcanului“, scria un diplomat prusac care l-a traversat în 1833, „nu a fost foarte explorat și au fost făcute doar câteva măsurători exacte ale altitudinilor“. Prea puține se schimbaseră douăzeci de ani mai târziu, când articolul

„Notes on a Journey into the Balkan, or Mount Haemus“ [„Note asupra unei călătorii în Balcan sau Muntele Haemus“], de Giacomo August Jochmus, a fost citit la Societatea Regală de Geografie. Peste acești munți trecuse armata rusă spre Constantinopol în 1829 și, din nou, în 1877. „Traversarea Balcanilor“, scria autorul unei populare istorii a Războiului Ruso-Turc din 1877, „trebuie socotită drept una dintre cele mai remarcabile realizări ale războiului“. ³

Până la acel moment, o mână de geografi extinseseră deja termenul la întreaga regiune, mai mult dintr-o supoziție greșită, și anume că lanțul balcanic se întindea de-a lungul peninsulei din sud-estul Europei, așa cum Pirineii delimitează nordul Peninsulei Iberice. În secolul al XVI-lea, cunoașterea geografiei teritoriilor turcești era foarte vagă; abia în 1802 cartograful John Pinkerton observa că „hărțile recente ale acestor ținuturi sunt încă imprecise“, iar cei mai mulți savanți, incluzând și autorii greci ai primelor studii despre regiune, foloseau mult mai populara sintagmă de „Turcia europeană“; referința la „Balcani“ a fost rar folosită de-a lungul secolului al XIX-lea. De exemplu, ea lipsește din lucrările lui Ami Boué, a cărui minuțioasă explorare a întregii regiuni – *La Turquie d'Europe*, din 1840 – a stabilit standarde de acuratețe și detaliu nemaîntâlnite vreme de câteva generații. ⁴

Nici înainte de anii 1880 nu existau multe referințe la populația balcanică. Lumea ortodoxiei includea grecii și slavii deopotrivă, și a durat o vreme până au ieșit la suprafață deosebirile etnografice și politice dintre diferitele populații ortodoxe. În 1797, înflăcărătul revoluționar Rigas Velestinlis, inspirat de Revoluția Franceză, a prevestit prăbușirea sultanului și a decretat necesitatea unei „Republici Elene“ în care locuitorii „Rumeliei, Asiei Mici, Arhipelagului, Moldovei și Valahiei“ ar fi fost recunoscuți drept cetățeni în ciuda „diferențelor de rasă și religie“. În vasta republică a lui Rigas,

greaca trebuia să fie nu doar limba de studiu, ci și limba oficială. În anul 1850 comentatorii avizați le arătau dispreț „observatorilor superficiali care îi considerau pe slavi «greci», pentru că majoritatea erau de religie «greacă»”. Chiar și savantul german Karl Ritter a propus ca denumirea întregii regiuni de la sud de Dunăre să fie „Halbinsel Griechenland” – „Peninsula Grecească”. „Până destul de târziu”, scria în 1877 istoricul britanic E.A. Freeman, „toți ortodocșii de sub turci apăreau în ochii majorității europenilor drept greci”.⁵

Mult după apariția naționalismului slav, era dificil de intuit ce tipuri de state și națiuni vor urma turcilor. Unii comentatori își imaginau o multitudine de state creștine autonome, aflate sub suzeranitate otomană, în timp ce alții preconizau împărțirea regiunii între o federație a slavilor din sud și un stat grec. Aproape nimeni nu a anticipat fragmentarea care a avut loc în realitate. „Până și în zilele noastre”, scria un autor francez în 1864, „nu auzim adesea oameni întrebând cui aparțin populațiile creștine din Turcia? Să fie vorba de Rusia, Austria, Franța? Și atunci când un visător răspunde: «Aceste populații își aparțin lor înseși» – cât amuzament și câtă milă nu încap într-o asemenea utopie!”⁶

În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, „Turcia europeană” era moneda geografică favorită a zilei. În anii 1880 însă, zilele „Turciei europene” erau, evident, numărate. Pe parcursul secolului al XIX-lea, statele care i-au succedat – Grecia, Bulgaria, Serbia, România și Muntenegru – își disputau împărțirea teritoriilor rămase. Între 1877 și 1908, tratatele diplomatice au diminuat aria de dominație otomană, plasând ceea ce rămăsese sub supravegherea Marilor Puteri. Călătorii, jurnaliștii și propagandiștii occidentali au venit în număr mare în regiune și au răspândit noua și cuprinzătoare utilizare a termenului de „Balcani”. În 1912, la izbucnirea Primului Război Balcanic, care a încheiat stăpânirea otomană în Europa (cu excepția teritoriului din preajma

Constantinopolului), termenul era folosit frecvent. Puriștii au fost contrariați. Un geograf german a tunat și fulgerat împotriva „peninsulei sud-est europene sau, cum se spune din ce în ce mai des, perpetuându-se o eroare veche de o jumătate de secol, Peninsula Balcanică“. Un expert bulgar se plângea că „această regiune... este, în mod greșit, numită Peninsula Balcanică“. Tendințele erau însă potrivnice unor astfel de pedanterii. În mai puțin de jumătate de secol, un nou concept geografic a prins rădăcini în limbajul cotidian, mai ales ca rezultat al neașteptatelor schimbări diplomatice și militare. La 1917, istoria Chestiunii Orientale vorbea despre „pământurile pe care ultima generație de geografi le descrieseră drept «Turcia europeană», dar pe care noile schimbări politice ne-au obligat să le redenumim. Termenul folosit este «Peninsula Balcanică» sau pur și simplu «Balcanii»“.⁷

De la bun început, noțiunea de „Balcani“ a fost mai mult decât un concept geografic. Termenul, spre deosebire de precursorii săi, era încărcat de conotații negative – violență, sălbăcie, primitivism – într-o măsură pentru care e greu de găsit un echivalent. „De ce «Europa sălbatică»?“, se întreba jurnalistul Harry de Windt în cartea sa cu același titlu din 1907. „Pentru că... termenul descrie cu acuratețe țările sălbatice, lipsite de legi, dintre Adriatica și Marea Neagră.“ Asimilând regiunea unei istorii de revoltă și războare care mergea cu aproape un secol în urmă, culminând după 1900 cu bombardamentele teroriste ale Organizației Revoluționare Macedonene, cu regicidul sârbesc din 1903 și cu masacrele executate pe scară largă de toate părțile implicate în Războaiele Balcanice, Europa s-a grăbit să o asocieze cu violența și vărsarea de sânge. Un alt deceniu de lupte – terminate în 1922 cu înfrângerea grecilor de către turci în Asia Mică și cu schimbul forțat de populație, de aproape două milioane de refugiați – nu putea schimba această imagine. E adevărat, balcanicii se guvernau singuri, așa cum își do-

riseră mulți susținători ai lor din Vest. Dar care era rezultatul? O panoplie de state, mici, neviabile, mereu în conflict, intolerante la nivel intern, exact ca acele *kleinstaateri* de care se temeau oponenții înmulțirii statelor naționale. Liberalii au găsit că era greu ca frumoasele lor idealuri de autodeterminare națională să se împace cu realitățile unei lumi fragmentate și destabilizate. În cazul noilor state, ca Germania și Italia, naționalismul secolului al XIX-lea a sudat micile state existente în uniuni mai mari și mai bine închegate din punct de vedere economic; în Balcani, rezultatul fusese contrar.⁸

Între războaie, romancierii și regizorii de film au transformat regiunea în decor al unor filme exotice despre corupție, asasinate și nelegiuiri. Pentru Eric Ambler, în romanul *The Mask of Dimitrios*, Balcanii simbolizează decăderea morală a întregii Europe interbelice. Mai puțin sofisticata Agatha Christie, în cartea ei din 1925, *Secretul de la Chimneys*, îi oferă adăpost diabolicului Boris Anchoukoff, care venea dintr-un „stat balcanic... Râurile principale – necunoscute. Munții cei mai însemnați, de asemenea necunoscuți, dar foarte numeroși. Capitala – Ekarest. Populația – în special haiduci. Pasiuni – să asasineze regi și să facă revoluții“. După cum scrie Rebecca West la începutul jurnalului său de călătorie *Black Lamb and Grey Falcon* [„Mielul negru și șoimul cenușiu“], „violența era cu adevărat singurul lucru pe care-l știam despre Balcani; tot ceea ce știam despre slavii sudici“. Filmul *noir* al lui Jacques Tourneur din 1942, *Cat People*, mergea și mai departe și transforma Balcanii – prin intermediul eroinei sârbe aparte – într-o pepinieră a „păcatului strămoșesc“, ce-i transforma pe oameni în prădători sexuali letali care amenințau să distrugă „viețile normale și ferice“ ale americanilor obișnuiți.⁹

În era postbelică, o parte din aceste clișee și-au pierdut din forță. Balcanii au dispărut din conștiința vestică în timpul

Războiului Rece, iar Cortina de Fier a scindat Europa de Sud-Est, separând Grecia de vecinele ei comuniste. Albania a devenit practic impenetrabilă, iar Iugoslavia lui Tito era idealizată de politicienii americani și de Noua Stângă din Europa; limbajul nealinierii internaționale și al guvernării exercitate de clasa muncitoare a găsit adepți în străinătate. Guvernarea lui Ceaușescu în România era cunoscută mai mult pentru antisovietismul ei pronunțat în politica externă decât pentru represiunea extremă asupra propriei populații. În general, Grecia era considerată marginea „Vestului“, în vreme ce restul statelor balcanice formau partea cea mai puțin studiată a comunismului est-european. Turismul a adus milioane pe plajele și pârtiile de schi din regiune și a transformat tradițiile de la sat în prilejuri de relaxare. Pitorescul a înlocuit violența, iar cele mai grave probleme pe care le anticipau turiștii erau drumurile proaste și toaletele bizare.

Acestea erau beneficiile lungii păci care cuprinsese Europa odată cu Războiul Rece. Multora dintre noi aceste lucruri ne apar azi nu doar îndepărtate, ci și iluzorii – o zonă obscură în care adevărata identitate a Balcanilor a fost temporar ascunsă. După căderea comunismului, a fost mai ușor să vedem din nou sud-estul Europei drept o singură entitate, dar au renăscut și conotațiile peiorative consacrate. Într-adevăr, luptele care au însoțit dezmembrarea Iugoslaviei au fixat mai mult ca oricând aceste percepții în mentalul colectiv. Nu doar Tito și comunismul erau de blamat pentru violența în masă, ci însăși diversitatea etnică și clivajele istorice pe termen lung dintre religii și culturi. E greu să găsești oameni care au de spus ceva pozitiv despre regiune și încă mai greu să porți o discuție dincolo de bine și de rău. Principala provocare a acestei cărți este de a stabili dacă este posibil să aruncăm o nouă privire asupra Balcanilor fără a ne lăsa influențați de vechiul concept de „Balcani“, cu care am trăit atât de mult timp.